

5. Остапец А.А. Педагогика туристско-краеведческой работы в школе. – М.: Педагогика, 1985. – С.27.
6. Курилова В.И. Туризм: Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2114 “Физ. воспитание” и № 2115 “Нач. воен. обучение и физ. воспитание”. – М.: Просвещение, 1988. – 224 с.
7. Развитие идей А.С. Макаренка в туристско-краеведческой деятельности современной школы (к 100-летию со дня рождения) / Сборник материалов Всесоюзной научно-практической конференции. – М.: ЦДТЭС. – 1988. – Ч.1-2.

УДК 37.032: 373.3

В.А. Киричок

ВИХОВАННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті автор подає власний досвід використання педагогічних ідей В. Сухомлинського щодо виховання гуманістичних цінностей молодших школярів.

The author's experience of V. Sychomlinsky's ideas of primary schoolchildren's upbringing, based on the humanistic values, is lighted out.

Життя нашого суспільства переконливо свідчить про те, що без відродження у молоді таких важливих моральних цінностей як добро, совість, відповідальність, людяність, почуття власної гідності, толерантність не можна сподіватись на покращення морально-етичної ситуації в країні, подолання духовної кризи в суспільстві.

Моральні засади особистості формуються насамперед у сім'ї. У шкільні роки виховання здійснюються цілеспрямовано, з урахуванням багажу, який дитина отримала у дитинстві. Несформованість першооснов моральної культури, особистісних новоутворень у молодшого школяра в попередні роки навчання в майбутньому може призвести до негативних наслідків поведінки, взаєминах, процесі спілкування, в контактах особистості з оточуючим світом, значно ускладнить процес її соціалізації.

Тому перед сучасною школою стоїть важливе завдання: виховати людину, для якої пріоритетом є формування вільної особистості, здатної до міжособистісної взаємодії на гуманістичних засадах, до самовизначення.

Актуалізує проблему виховання гуманістичних цінностей особистості і той факт, що за рішенням ООН ХХІ століття проголошено століттям людини. На цьому наголошував у свій час В. Сухомлинський, який вважав саме людину „найважливішою цінністю серед усіх цінностей світу”. Видатний педагог сучасності зумів в епоху тоталітаризму в середині ХХ ст. обрати і задекларувати відомий в педагогіці багатьох цивілізацій принцип гуманізму. Свою авторську систему виховання він вибудував через любов, спілкування, природу, красу, культуру, працю й моральність. За що, на жаль, був звинувачений в „абстрактному” гуманізмі, не мав можливості через чесну, відкриту дискусію відстояти свої переконання, педагогічні погляди. Але зумів таки гідно відстояти своє „Я” у програмних педагогічних працях, написаних саме в цей період, який є, по суті, його відповіддю опонентам. Це такі його праці, як „Серце віддаю дітям”, „Народження громадянина”, „Розмова з молодим директором школи”, „Як виховати справжню людину”, „Сто порад вчителю”.

Василь Олександрович у радянській педагогіці змістив акцент з проблеми успішності у навчанні дітей на важливість творення їхнього духовного світу. Взявши за основу духовного життя дитини мораль і етику, як зазначає О. Сухомлинська, „він проголосив найвищою цінністю виховання дитини її унікальність та неповторність, побудував усю навчально-виховну роботу на емоційно-моральних, естетичних імперативах цінностях,

виступив за авторитет учителя, а не за його авторитарність, увів у педагогічну науку і шкільну практику такі цінності, як совість, сором, любов, терпимість, співчуття, співпереживання, повага, шана, обов'язок, свобода тощо” [2: 7]. „Розвиваючи ідеї гуманізму, загальнолюдських та національних цінностей, підкреслює О. Сухомлинська. – Василь Олександрович став уособленням гуманізму як особистість, як сільський учитель, як директор, як педагог-дослідник” [1: 9].

Основоположні ідеї теорії цінностей відображені у філософських працях (В.О.Василенко, О.Г.Дробницький, А.Г.Здравомислов, В.В.Момов, Є.Б.Старовойтенко, В.П.Тугаринов, В.А.Ядов та інші.). Ними визначений категоріальний апарат теорії цінностей, розроблені основні методологічні положення для розгляду цінностей як взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного, відносного й абсолютного. Логіко-гносеологічний, соціально-культурний і психолого-педагогічний аспекти категорії “цінності” розкриті філософами В.В.Гречаним, О.Т.Москаленко, В.П.Сержантовим та ін. Психологи (Б.Г.Ананьєв, В.М.Мясищев, С.Л.Рубінштейн, Л.І.Рувинський, П.М.Якобсон та ін.) розкрили суть оцінної діяльності як процесу ціннісного ставлення до навколишнього, його творчого освоєння.

Під цінностями розуміють предмети, явища, процеси, а також їх якості і властивості. Їхнє призначення – здійснення соціального прогресу і розвитку людської особистості.

Ті цінності, об'єктом і суб'єктом яких є представники людського суспільства, відносять до моральних. Вони, на нашу думку, є гуманістичними цінностями, якщо їх зміст наповнений, пронизаний цінностями етики добра і справедливості, гуманізму, усвідомлений індивідом суб'єктивно, а інша людина стає об'єктом його ціннісного ставлення. Це – мир, свобода, рівність, праця, істина, краса, совість, добро, гідність, обов'язок, честь. Людина виступає організуючим центром цієї системи. Вона – їх носій.

Гуманістична етика дозволяє подивитись на мораль як на унікальний спосіб духовно-практичного освоєння світу людиною (Бех І.Д., Н.І.Ганнусенко, В.О. Сухомлинський А.І.Титаренко, Ф.Н.Щербак, К.І.Чорна). Ця етика визнає цінністю саму людину, її життя й унікальність, людина для представників гуманістичної етики є “мірою всіх речей.” Вищими цінностями гуманістичної етики є любов до себе, утвердження свого власного “Я”.

Саме тому провідною метою шкільного виховання, в тому числі й морально-етичного, є створення і забезпечення умов, які сприяють розвитку особистості кожної дитини. Дитина має, нарешті, стати найвищою цінністю виховання.

Базовими в структурі життєдіяльності людської особистості є вищі цінності, вони включають особистість у суспільні відносини на основі гуманістичних принципів.

На індивідуальному рівні буття людини базовими є такі цінності як ДОБРО, СОВІСТЬ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ. Ці категорії взаємозв'язані між собою, взаємодоповнюють та взаємопроникають одна в одну.

Добро – по своїй суті духовне утворення, що фіксує певний стан людської душі.

Добро як передумова особистісно-гуманного підходу до людини, орієнтує до ставлення до неї як суб'єкта соціального прогресу, власного життя, на морально цінну взаємодію з різними сторонами оточуючого світу, сприйняття іншого як цілі, а не засобу для досягнення своїх власних інтересів.

Добро – це і позиція відкритості світу, прийняття світу і себе, здатність і готовність культивувати людяність в собі і навколо себе є передумовою практично дійового ставлення людини до світу.

Похідним від нього є інше моральне поняття – “доброта” (гуманність).

Знання про добро як норму життя людина отримує вже в дитинстві, беручи його з оточуючого її світу: в сім'ї, іграх із однолітками, у взаєминах з різними людьми.

Для кожної людини визначальне значення у виборі між добром і злом має характер мікросередовища (дитячий садок, школа, клас, сім'я, різні людські спільноти та ін.), пануючі в ньому моральні взаємини.

Змістовий аспект доброти – здатність людини творити добро, добродіяння. Цей моральний феномен має багатофункціональні прояви і включає такі змістові компоненти

(прості моральні якості): справедливість, повага людської гідності, безкорисна допомога, вміння прощати і просити пробачення, протидія злу і насиллю.

Складові духовно-емоційної сторони доброти: чуйність, співчуття, співпереживання, милосердя, співучасть, співрадування.

Форми вираження доброти: миролюбність, терпимість, великодушність, делікатність, поступливість, вимогливість.

Доброта може знайти дійове застосування у ставленні не тільки до людини, але й до природи, а в принципі – і до всього живого.

Визнання людини вищою цінністю з необхідністю породжує такі моральні відносини, в основі яких повага людської гідності. Можна дати два визначення людської гідності, які витікають: а) із суспільної цінності людини; б) із абсолютної цінності кожної людини.

Почуття власної гідності як особливе моральне ставлення людини до самого себе характеризує усвідомлення людиною своєї власної цінності (самоцінності) як унікальної, неповторної особистості. Вона є формою самосвідомості і самоконтроля особистості, на ньому базується вимогливість людини до самої себе. Гідність вимагає разом з тим і від інших людей поваги до неї, визнання її прав і свобод, можливостей та інтересів; поваги її переконань і поглядів на життя, толерантного ставлення до позиції людини, її культурним, релігійним традиціям та звичкам. На думку В. Сухомлинського, гідність – це „мудра влада тримати себе в руках”, яка дозволяє людині достойно жити, працювати, переживати радість і горе, це вміння визначати, що гідне і що негідне.

Важливою суттєвою характеристикою Добра є відповідальність за навколишній світ, здатність і готовність насправді відповідати за все, що відбувається навколо. Дієвий характер добра виявляється в конкретних діях, у відповідальності людини за здійснене, визнанні нею своїх помилок, своєї провини, готовності та вмінні брати на себе відповідальність, відповідати за наслідки здійсненого. Нездатний до цього не може вважатися морально зрілою, гуманною особистістю.

Для молодших школярів базовою моральною цінністю розглядається категорія добра, яка знаходить своє вираження, прояви через: 1) гуманність (людяність); 2) повагу гідності, кожна з яких, у свою чергу, має певні критеріальні ознаки.

Критеріями гуманності є: знання про добро, його прояви, вміння розрізнати добро і зло; чуйність (співпереживання, співчуття), турбота про інших; вміння безкорисливо робити людям добро.

Розглядаючи сутність поняття гуманність у ставленні до дитини, В. Сухомлинський тісно пов'язував його із справедливістю як поєднання поваги з вимогливістю. Він писав: „Гуманне ставлення до дитини означає розуміння вчителем тієї простої істини, що без внутрішніх духовних зусиль дитини, без її бажання бути хорошою немислима школа, немислиме виховання” [4: 497].

Совість – є важливою моральною цінністю людини, її внутрішньою етичною інстанцією, морально-етичним регулятором міжлюдських стосунків. Вона властива лише особистості, вона включає в себе знання (совість, вість – знання, тобто ідея, норми поведінки тощо), принципи обґрунтування цих ідей, норм, принципів.

Совість включає і ставлення (совість, со – з кимось), причому ставлення оцінне – оцінка своїх думок, вчинків, у ставленні до когось (і до себе), почуття, практичні дії і ін. Вона є внутрішнім регулятором і контролером її дій, вчинків.

Совість – особистісне утворення (особлива властивість особистості), що являє собою оцінне ставлення людини до своїх дій, вчинків, думок у її взаємодії з іншими людьми, яке характеризується єдністю знань (норм, принципів, ідей), мотивів, практичних ідей та емоційно-вольових факторів.

Найтоншою сферою процесу формування духовного світу особистості світу, В. Сухомлинський вважав виховання такої важливої цінності як совість, тісно пов'язане з внутрішнім світом людини, її мотивами поведінки, почуттями. Педагог визначав її так:

„Совість – це знання, багато разів помножене на переживання, почування, а похідними цієї дії є сором, відповідальність, обов'язок, повинність” [5: 261].

Для молодших школярів критеріальними показниками совісті є сформованість моральних якостей, які, в свою чергу, мають певні ознаки: чесність, справедливість, самооцінка:

Поняття “відповідальність” має багато взаємозв'язків з іншими морально-етичними категоріями. Так В.О.Сухомлинський розглядав відповідальність як похідну від таких важливих морально-етичних понять як: совість, обов'язок, провина і свобода. Він визнавав, що ця якість формується особистісно-індивідуальною сферою. Тому так важливо вже з раннього віку розкривати у дитини до доброти і милосердя, вміння співчувати та співпереживати, особливо до молодших однолітків, старших. Одним з перших видатний педагог вказував на тісний взаємозв'язок поняття “відповідальність” і “совість” [3: 479-480].

Співзвучними роздумам В.Сухомлинського є погляд представників гуманістичної (А.Маслоу, Е.Фромм) та екзистенційного (В.Франкл) напрямків у філософії, які підкреслювали відносність свободи та її тісний зв'язок з відповідальністю за свій вільний вибір у трактуванні поняття “відповідальність”. Вказували вони також на тісний зв'язок поняття “відповідальність” з категорією “обов'язку”. За В.Франклом сутність обов'язку полягає в готовності людини виконувати чийсь вказівки, підкорятися, а особливість відповідальності – у здатності прислухатися до голосу власної людяності, незалежно від розпоряджень. “Відповідальність”, таким чином ширше поняття “обов'язку”. Вона передбачає не лише необхідність, але й потребу діяти певним чином.

Згідно сучасних наукових досліджень вже у дітей старшого дошкільного віку (5-6 років) “зароджується відповідальність, як базова якість особистості, важливий морально-етичний регулятор міжлюдських стосунків, стимулятор активної діяльності, запорука продуктивного життя.” У цьому віці вже формуються начала совісті як внутрішньої етичної інстанції, розвивається вміння поводитись згідно моральним нормам не лише за умов контролю дорослого, а й поза ним. (О.Кононко). Усе це слід враховувати в роботі з учнями 1-4 класів.

Відповідальність як базова моральна цінність у молодших школярів може розглядатися як інтегроване особистісне новоутворення, яке для дітей цього віку виявляється у здатності усвідомлено брати на себе певні зобов'язання, виконувати певні обов'язки, чітко дотримуватись їх виконання, вимогливо ставитись до себе та інших, бути послідовним у словах і вчинках, передбачати наслідки власних дій, відчувати межу припустимої поведінки.

Учні вже 4 класу мають розрізняти відповідальність перед іншими або перед власною совістю. Істотними ознаками відповідальності також є: самостійність, справедливість, альтруїзм, самодисципліна. Молодший школяр має усвідомлювати свої обов'язки як учня у школі, сина (чи доньки) у сім'ї, громадянина у державі, виявляти при їх виконанні активність, старанність, готовність і прагнення прийняти на себе відповідальність за виконання доручених чи самостійно вибраних справ. Випускник початкової школи має бути навченим об'єктивно оцінювати власні здобутки та вчинки, а не лише роботу чи вчинки інших. Необхідно викликати у дитини бажання завжди поділитись своїми успіхами та невдачами з однокласниками, вчити їх співчувати та співрадіти невдачам чи успіхам інших. Вчитель сам має бути для вихованців прикладом відповідального ставлення до інших, до самого себе.

Практична діяльність по вихованню у молодших школярів базових моральних цінностей (добра, совісті, відповідальності) у ставленні до інших і до самих себе може бути організована за такими напрямками:

- розширення когнітивних знань, морального досвіду школярів (когнітивний компонент);
- формування практичного досвіду дітей (поведінкових вчинків, умінь і навичок у різних ситуаціях життєвого вибору);
- корекція негативного досвіду, стереотипу поведінки учнів.

Необхідною умовою виховання базових гуманістичних цінностей у дітей молодшого шкільного віку є розуміння та врахування їх вікових особливостей, врахування тих морально-етичних надбань, з якими дитина приходить до школи.

На цьому віковому етапі у дитини формується ядро особистості, її моральні почуття, цінності, переконання, дитина набуває досвід моральної поведінки. Вона вчиться не лише виконувати вимоги колективу, а й бере активну участь у постановці вимог, виборі доручень, справи, яка їй до душі. У школярів виникає ще одне новоутворення – відносно стійкі форми поведінки і діяльності, які в майбутньому становлять основу формування її характеру.

Молодший шкільний вік є сприятливим для виховання такого фундаментального для морального розвитку новоутворення, як *здібність цінувати особистість іншої людини* (І.Д. Бех).

За роки навчання в початкових класах основними її потребами мають стати: потреба у спілкуванні з людьми (ровесниками, дорослими, молодшими), в емоційному контакті, визнанні, оцінці своїх дій та вчинків, виявленні власних позицій у ставленні до інших, світу; потреба у дружбі, товариській; у повазі особистості; у самоповазі; набутті нових знань, вмінь для пізнання довкілля.

У дитини подальшого розвитку набуватимуть такі моральні почуття: провини, сорому, обов'язку, відповідальності, справедливості, власної гідності, сумління. Вони мають свідчити про перетворення зовнішніх моральних вимог до вимог особистості до самого себе: перехід від позиції “всі повинні...” до переконання “я повинен...”.

Пріоритетну роль серед методів і форм морально-етичного виховання учнів 1-4 класів мають займати активні методи, які спрямовані на самостійний пошук дитиною істини морального вибору, формування творчості, ініціативності, критичності мислення. Значне місце у роботі з дітьми має бути відведено: метод не закінченого оповідання (використовуючи твори В. Сухомлинського для дітей), речення методу створення проблемних ситуацій та їх аналізу; етичному оцінюванню та співвіднесенню з іншими еталонами гуманної поведінки; комунікативним іграм; “прожективним” методикам; етичним тренінгам; методу виявлення самооцінки з елементами бесіди, гри; іграм-бесідам; ігровим вправам; театру-експромту тощо.

Головним предметом у школі Василь Сухомлинський вважав „людинознавство”. У Павлівській школі ним були впроваджені для молодших школярів уроки „людяності, доброти”, на яких розкривався зміст основних моральних цінностей, ставлення людини до суспільства, людей, природи, до світу. На основі творчого вивчення педагогічного досвіду В. Сухомлинського по впровадженню людинознавчих курсів у практику роботи початкової школи нами були розроблені сучасні авторські програми та зміст виховних занять для учнів 1-4-х класів по вихованню гуманістичних цінностей у позаурочній діяльності. Запропоновані нами виховні заняття виконують таку важливу функцію: поступово занурюють дітей у світ етичних категорій, постійно ініціюють усвідомлення дитиною зв'язку свого особистісного „Я” з оточуючою дійсністю, здатність здійснення вибору добра на протигагу злу.

За побудовою зміст авторських програм до занять концентричний (з 1 – го по 4 кл.), враховує вікові мікроперіоди у розвитку молодшого школяра (1 – 2 кл. та 3 – 4 кл.). Навчальний матеріал виховних занять розподілено за ступенем ускладнення по класах за такими змістовими блоками: I – й – ставлення людини до самої себе (“Я – Я”), II – й розділ – ставлення людини до інших (“Я – Ти”), III – й розділ – ставлення людини до природи (“Я – природа”) та IV – й – ставлення людини до суспільства (“Я – суспільство”). Ці блоки зв'язані єдиною ідеєю, метою та завданнями: гуманістичне розуміння людини, її цілісність, гармонізація різних сторін її ставлення до світу (з собою, з іншими, зі світом природи і суспільства. З класу в клас структура етичних категорій поглиблюється і вводяться нові знання, глибше і повніше розкриваються людські взаємини, розширюється сфера застосування етичних знань в різних життєвих ситуаціях (через ситуації вибору, відповідального та вимогливого ставлення до себе на інших тощо).

Для учнів 1-4-х класів нами був запропонований цикл виховних занять з метою виховання гуманістичних цінностей, уявлень про певні моральні категорії, таких як: цінність людського життя, цінність людини, добро, обов'язок, любов, терпимість, милосердя, повага гідності, совість, відповідальність, щастя, Батьківщина, природа, праця тощо. З цією метою нами були запропоновані такі заняття: “Життя людини – найвища цінність”, “Людина – найвища цінність”, “Любов. Любов – милосердя”, “Добродійні справи людини”, “Совість”, “Гідність. Повага гідності інших. Самоповага”, “Коли я щасливий”, “Пам'ятай про інших”, “Зубів немає, а людину гризе”, “Як стати людиною”, “Кожна людина неповторна”, “Квіти людської душі”, “Як зробити правильний вибір”, “Моя Україна – моя Батьківщина, мій рідний край”.

Велике виховне значення мають у родинному вихованні українців дотримання певних усталених звичаїв, традицій, які в своїй основі були глибоко гуманістично спрямовані. Це українські національні традиції поваги, турботи, співчуття, допомоги. Своє розкриття вони знайшли також у художніх творах В. Сухомлинського морально-етичного спрямування. З цією метою нами був розроблений цикл занять на цю тематику: “Краса спілкування” (Будьмо друзями – про форму народної взаємодопомоги, толоки тощо); “Твоє родовідне дерево”, родинне свято “Шануймося, бо ми того варті” (повага свого роду, честь роду); “Мудрість людської скорботи” (про вшанування нами предків); “Для всякого народу книжка з книжок – природа” та “Щоб не виросла людина – серце як льодинка” (про турботу, співчуття, допомогу до братів наших менших), “Ми всі єдина сім'я” (про миролюбне, безконфліктне ставлення до представників інших національностей), „Моральні цінності мого народу. Традиції поваги, турботи, співчуття й допомоги людям” (ознайомлення учнів з морально-етичними звичаями українського народу, релігійними виховними традиціями в Україні – Свято Миколая, Різдва, Великодня тощо).

У ході апробації розроблених нами виховних занять було доведено, що їх ефективність значно підвищиться за умов організації цілісного виховного процесу: збоку вчителя – це дотримання у своїй діяльності гуманно-особистісного стилю спілкування, суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дітьми, впровадження діалогу у спілкуванні з вихованцями; активного залучення батьків до проведення виховних занять, їхньої педагогічної просвіти; використання виховного потенціалу дитячих, як шкільних, так і районних бібліотек, спільне проведення інтегрованих виховних занять за участю бібліотечних працівників; створення гуманного виховного середовища для дітей молодшого шкільного віку у родині, школі і класі.

Розроблені нами програми та виховні заняття з формування гуманістичних цінностей учнів 1-4 класів є орієнтовними. Творче використання педагогічної спадщини Василя Олександровича Сухомлинського залишає простір для подальших творчих пошуків, педагогічного доробку вчителів та вихователів початкової школи у напрямку морально-етичного виховання молодших школярів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинська О. Василь Сухомлинський у зарубіжжі / Ольга Сухомлинська // Початкова школа. – 1998. – № 9. – С. 9-11.
2. Сухомлинська О. Цінності в історії розвитку школи в Україні / Ольга Сухомлинська // Цінності освіти і виховання: наук.-метод.зб. / за заг. ред. О.В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 4-8.
3. Сухомлинський В.О. Виховання обов'язку / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 5. – С. 479-488.
4. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором. Бесіда 4 / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 4. – С. 491-525.
5. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 2. – С. 149-416.